

December 2015

Terebinth

tijdschrift voor funeraire cultuur

Funerair toerisme
Theehuizen en buitenaula's
Oude Tonge en Ter Navolging

Graven op internet: Een kijkje over de grenzen

In Nederland is het Vereniging De Terebinth die zich inzet voor het behoud van funerair erfgoed. Maar hoe is de situatie in het buitenland? Welke organisaties zijn daar te vinden? Grafzerkje en Epitaaf zijn Belgische zustersites. In Duitsland zijn de Arbeitsgemeinschaft Friedhof und Denkmal en het Museum für Sepulkralkultur actief. De Association of Significant Cemeteries in Europe is een Europese organisatie van bijzondere begraafplaatsen, opgericht in 2001.

Ook in Engeland is een vereniging van vrijwilligers actief, die zijn geïnteresseerd in het behoud van kleine en grote begraafplaatsen, de National Federation of Cemetery Friends (NFCF). De leden zetten in samenwerking met plaatselijke natuurorganisaties in op behoud van natuur en erfgoed op begraafplaatsen. Zij

organiseren excursies, open dagen, speciale dagen en werken samen met English Heritage en andere erfgoed- en natuurorganisaties aan projecten. De NFCF kent geen individuele leden, alleen plaatselijke groepen; de federatie telt ruim tachtig leden. De NFCF adviseert ook de Britse overheid en levert bijdragen aan onderzoeken naar behoud van begraafplaatsen en wetgeving rond begrafenissen. De website oogt sober. De meeste informatie staat op de pagina's Articles (overzicht van artikelen en boeken) en Members. Wat er over de leden staat is beperkt, maar bij een enkele kun je doorklikken naar de eigen site, waardoor je toch een goed beeld krijgt van de activiteiten op plaatselijk niveau.

Er zijn meer Engelse erfgoedorganisaties die het behoud van begraafplaatsen als hun

werkterrein zien. Historic England heeft een tweetal publicaties uitgegeven over zorg en behoud van begraafplaatsen. Deze zijn te vinden op historicengland.org.uk/advice/caring-for-heritage/cemeteries-and-burial-grounds.

Allemaal interessante sites voor organisaties die zich in Nederland inzetten voor het behoud van historische begraafplaatsen.

Bartho Hendriksen

Links

- grafzerkje.be
- epitaaf.org
- sepulkralmuseum.de
- significantcemeteries.org
- cemeteryfriends.org.uk
- historicengland.org.uk

Funeraire varia

Symposium kloosterbegraafplaatsen

Het themanummer van *Terebinth* over kloosterbegraafplaatsen, dat in september uitkwam, behandelt een actueel onderwerp. Op 26 augustus organiseerde de pas opgerichte Stichting Beheer Begraafplaatsen voor Religieuze Instituten in Den Bosch een

Het karmelietenklooster te Boxmeer Foto: Bert Pierik

symposium over de vraag wat de toekomst is van kloosterbegraafplaatsen, nu het ene na het andere klooster de deuren moet sluiten. Voor een gehoor van ongeveer veertig aanwezigen leidden verschillende sprekers het onderwerp in. Er was voldoende ruimte voor discussie. Hierin kwam naar voren dat diverse ordes en congregaties de problematiek ingewikkeld vinden. Bovendien zijn zij nog niet allemaal overtuigd van de noodzaak dat er iets moet gebeuren.

Uiteraard is ook de stem van De Terebinth gehoord. Op kloosterbegraafplaatsen rusten niet alleen overleden religieuzen, die daar de Dag der Opstanding afwachten. Het is ook vanuit het oogpunt van funerair erfgoed van belang iets van deze begraafplaatsen te behouden. Het themanummer over de kloosterbegraafplaatsen is met het verslag van het symposium verspreid onder alle tweehonderdvijftig ordes en congregaties.

Symposium over groen op begraafplaatsen

Het Platform Groen Erfgoed organiseert sinds 2008 jaarlijks twee symposia over een bepaald thema. Op 7 oktober kwamen begraafplaatsen aan de orde. In het gebouw van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort voerden drie sprekers het woord. Anja Guinee hield een inleiding over de geschiedenis van de tuinarchitectuur op begraafplaatsen. Daarna wijdde Leo Dijkstra de goed gevulde zaal in over de bijzondere waarden van de kerkhoven op de terpen en wierden in Friesland en Groningen. Ten slotte vertelde Anneke Nauta over de recente herinrichting van De Nieuwe Ooster in Amsterdam, waarbij behoud en vernieuwing hand in hand gaan.

De voordrachten en de discussies waren boeiend. En toch ontbrak er iets. De aandacht was net iets te veel gericht op de inrichting van begraafplaatsen in het algemeen en de zich daarop bevindende gebouwen in het bijzonder. Na afloop vertelde dagvoorzitter Eric Blok bevolgen, dat bij de keus voor grafkelders op de algemene graven van De Nieuwe Ooster ook het groen een rol speelt. Algemene graven mogen na tien jaar worden geruimd. Omdat dit keldergraven zijn, kan het groen tussen de graven in elk geval behouden blijven. De focus van het symposium had kortom meer op het spanningsveld tussen beheer en groen mogen liggen.

Wim Cappers

Foto boven: Een van de zandlopers op het toegangshek van de begraafplaats in Oude Tonge, zie pag. 10

Foto omslag: Begraafplaats 't Groendael in Almelo Foto: Bert Pierik

Inhoud

De belangstelling voor oude begraafplaatsen neemt de laatste decennia gelukkig toe. Dat kwam voor de provincie Groningen al naar voren in het themanummer van mei van dit jaar. Het nummer dat voor u ligt, zoomt wederom in op enkele spectaculaire acties tot behoud van ons funeraire erfgoed.

Een reportage vanuit de Groningse praktijk brengt als follow-up een nieuw fenomeen onder de aandacht: funerair toerisme. Aan de andere kant van het land wist in Zeeland een medewerker van het streekarchief een begraafplaats uit het begin van de negentiende eeuw te redden. Het volgende geval betreft het nog oudere Ter Navolging bij Tiel.

Behouden en gerestaureerde begraafplaatsen trekken meer bezoekers, en niet alleen meer voor de graven. Dat vraagt om voorzieningen; daarom ook een overzicht van theehuizen op begraafplaatsen. En een bespreking van een nieuw fenomeen: de buitenaula.

En verder

- 2 Graven op internet / Funerair varia
- 3 Mens & Plek: Gertjan Praas
- 4 Funerair toerisme
- 6 Boeken- en mediabrieven
- 8 Theehuizen op begraafplaatsen
- 9 Buitenaula's
- 10 De begraafplaats in Oude Tonge
- 12 Begraafplaats Ter Navolging in Tiel
- 14 Verenigingsnieuws
- 15 Column van Wim van Midwoud
- 16 Uit het veld: Annet Doesburg

Mens & Plek

Naam	Gertjan Praas
Leeftijd	57
Functie	Beheerder van vijf begraafplaatsen in Beilen en Wijster

In het dagelijks leven beheert Gertjan Praas al jaren vier gemeentelijke begraafplaatsen in Beilen en één in Wijster, maar daar wilde hij niet afspreken voor de plek. Zijn hart ligt in Almelo terwijl zijn schop nog in Beilen staat. Graag wil hij meer doen voor De Terebinth.

Onder oude hoge, mooi verkleurende Amerikaanse eiken op de gemeentelijke begraafplaats 't Groendael in Almelo liggen de overgrootouders van Gertjan begraven. Dit wordt later ook zijn laatste rustplaats, om geleidelijk te worden opgenomen in de aarde. Op de eenvoudige steen is aan twee zijden van zijn overgrootouders de naam met een palm- en een eikentak afgebeeld. De palmtak verwijst naar de overwinning op de dood door de opstanding van Christus; de eikentak naar het eeuwige leven. Onderaan de steen staat de Bijbeltekst-aanduiding Joh. 17: 24, die het verlangen uitspreekt naar het hiernamaals en Christus.

Gertjan heeft zijn overgrootouders niet gekend maar, geboren in Assen, logeerde hij vaak bij opa en oma in Almelo, waar deze een cafetaria en een flessenbottel bedrijfje hadden. Zijn opa en oma

zijn in Dieren gecremeerd en verstrooid. Van hun bestaan rest alleen nog de herinnering. Door zijn interesse voor begraafplaatsen, aangewakkerd door De Terebinth, en zijn werk als beheerder van de vijf hierboven genoemde begraafplaatsen, ontdekte hij dit graf. Het lag er verwaarloosd bij, maar het was wel afgekocht voor onbepaalde tijd. Gertjan werd de nieuwe rechthebbende en knapte het hele monument op, zodat het er nu goed verzorgd bij ligt. Als zijn vader is overleden, worden ook de urnen van zijn ouders in het graf bijgezet.

Bert Pierik

Funerair toerisme

Een kerkhof of begraafplaats is voor veel mensen niet het eerste waar zij aan denken bij een dagje uit. Toch groeit de belangstelling voor excursies naar deze plekken. Bijvoorbeeld in de provincie Groningen, waar nog veel oude kerkhoven zijn. Dit toerisme helpt mee om dit funeraire erfgoed aan de vergetelheid te ontrukken en kan daardoor bijdragen aan het behoud ervan. In aflevering twee van dit jaar werd uitgebreid aandacht besteed aan de Stichting Oude Groninger Kerken (SOGK). Hieronder een reportage uit de praktijk.

Het uit rode baksteen opgetrokken romaanse kerkje in het Groningse dorpje Garnwerd trotseert al acht eeuwen lang weer en wind. Het is een van de vele middeleeuwse kerken die de provincie rijk is. Maar vandaag komen de toeristen die uit een grote toerbus stappen niet voor de kerk. Warm gekleed tegen de kou, drommen zij samen rond de grafzerken, die liggen verzonken in het gras.

De excursie 'Grafpoëzie' van de SOGK is wederom een succes. Gids en theologe Anne Baljeu leidt het gezelschap langs drie kerkhoven met bijzondere grafgedichten: behalve Garnwerd, worden ook Eenrum en Garmerwolde bezocht. Een deelnemer maakt enthousiast foto's van de stenen. 'Sommige mensen vinden het wel een beetje raar dat we graag naar kerkhoven gaan', geeft ze lachend toe. 'Maar ik vind het gewoon mooi.'

Steeds meer mensen ontdekken de charme en de rijke historie van oude kerkhoven en begraafplaatsen. Sterker nog, de laatste rustplaatsen blijken een heuse bezienswaardigheid. De 'Tour des Cimetières' van de SOGK en Arriva Touring is al tien jaar een succes. En niet alleen bij noorder-

lingen; de deelnemers komen uit het hele land. Ook de derde editie van de excursie 'Grafpoëzie', die plaatsvindt tijdens de landelijke Week van de Poëzie, trekt een volle bus bezoekers.

Een stenen geschiedenisboek

Scheefgezakt, verweerd en bedekt met een dun laagje groen zijn de oude zerken vaak stille, onopvallende getuigen van het verleden. Maar voor wie het wil zien, hebben zij veel te vertellen.

'Kerkhoven zijn een stenen geschiedenisboek', vertelt Baljeu. Bij het digitaliseren van grafteksten voor de SOGK ontdekte zij dat er in Groningen een overvloed aan grafpoëzie is te vinden. Zij werd getroffen door de vele prachtige verzen en spreuken die de graven opluisteren. Allemaal vertellen zij een verhaal over de mensen die er zijn begraven: hoe zij hebben geleefd en hoe zij zijn gestorven.

'Ik was soms tot tranen toe geroerd door de gedichten', laat Baljeu weten. 'Kijk, hier liggen de zusjes Christina, Berendina en Margo. Zij waren 12 jaar, 13 jaar en 5 maanden oud en zijn alle drie overleden in 1842.' Baljeu wijst een grote zerk

aan: *Heeft immer de doodsklok wel doffer geklonken, dan toen op één uur in het graf zijn gezonken, Dina en Chrisje in den bloei harer jeugd?*, begint het gedicht. De sierlijke letters zijn nauwelijks meer te lezen, maar Baljeu heeft de teksten vooraf uitgetypt. Later in Eenrum declameert zij bij het graf van Aleida Jacobs: *Staa wandelaar en ziet en wilt dit lot aanschouwen; Ik was gesint om met myn bruidegom te trouwen; Maar God almachtig ziet heeft my dit tans belet; Zond my naar 't sombre graf in 't plaats van 't bruijloftsbed.* Het is even stil. Dan klinkt een voorzichtig gegniffel op uit de groep.

Levenslessen

De grafteksten geven vaak blijk van gevoel voor drama en van de beroemde Groningse nuchterheid is lang niet altijd sprake. Het valt op hoe open men vroeger was over de dood. Bijvoorbeeld over het overlijden van moeder en kind tijdens de bevalling: *Het telgje pas ontloken, heeft moeders kracht verbroken*, staat op een steen te lezen. 'De dood hoorde toen veel meer bij het dagelijks leven', verklaart Baljeu deze openheid. 'Er rustte geen taboe op. Je kon iedere dag komen te overlijden; ouderdom was niet vanzelfsprekend en meestal ook geen pretje. Bovendien vonden mensen troost in hun geloof in het hiernamaals. Nu vinden we het onrechtvaardig als iemand jong sterft. Daardoor is de dood naar de marge van ons bestaan verdreven. We denken er liever niet aan. Je kunt mooie levenslessen uit de grafpoëzie halen', vindt ze. 'Het zet je even met beide benen op de grond.'

Waardevol cultureel erfgoed

Met hun geschiedenis, symboliek en gedichten zijn kerkhoven en begraafplaatsen

De sierlijke letters zijn nauwelijks meer te lezen

een belangrijk onderdeel van ons cultureel erfgoed. Zij vertellen over armoede, rijkdom, adellijke afkomst, werkgelegenheid, immigratie, ziektes en persoonlijk leed. Ook zijn voor grafmonumenten vaak bijzondere materialen gebruikt, die kenmerkend zijn voor een bepaalde periode. Toch springen wij niet altijd zorgvuldig om met deze stenen archieven. 'Veel begraafplaatsen en kerkhoven hebben te maken met achterstallig onderhoud. Hierdoor dreigt waardevol cultureel erfgoed verloren te gaan', vertelt Leon Bok van Bureau Funeraire Adviezen, voorheen funerair deskundige bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Ook Bartho Hendriksen, voorzitter van Vereniging De Terebinth, ziet dat begraafplaatsen en kerkhoven het moeilijk hebben. Omdat de meeste mensen tegenwoordig kiezen voor cremieren, wordt het onderhoud van de begraafplaats een steeds grotere kostenpost.

Mooie ouderdom

Onbekend maakt onbemind en daarom kan dit toerisme bijdragen aan het behoud van deze waardevolle plekken. Begraafplaatsen zullen er niet rijk van worden, maar wat het wel kan opleveren zijn een grotere betrokkenheid, meer donaties, meer onderhoudsvrijwilligers, en zelfs meer mensen die kiezen voor begraven. 'Vooral in de wat grotere steden zien we goede initiatieven om dit soort recreatie te stimuleren, zoals het uitzetten van wandelroutes, ook langs het vaak oude en waardevolle groen, en het organiseren van excursies. Kleine steden en dorpen zouden echter veel meer kunnen doen om de belangstelling voor kerkhoven en begraafplaatsen te vergroten', meent Hendriksen. De 'Tour des Cimetières' in Groningen vindt hij een prachtig initiatief.

Dat de Groninger kerkhoven nu zo in trek zijn, was twintig jaar geleden nog ondenk-

baar, vertelt Jur Bekooy van de SOGK.

'Pas nadat de stichting de restauratie van de kerken had afgerond, viel de slechte staat van de kerkhoven op. Onder het motto "beter geen kerkhof dan een vervallen kerkhof" waren eigenaren bijvoorbeeld overgegaan tot ruiming.' Dat was voor de SOGK het startsein om een groot aantal kerkhoven over te nemen en deze samen met Landschapsbeheer te restaureren. 'Mensen hebben nu vaak meer oog voor de schoonheid van het kerkhof dan voor de kerk zelf', lacht Bekooy. 'Het moet echter niet te mooi en te netjes worden, de ouderdom is een groot deel van de charme'. De deelnemers aan de excursie 'Grafpoëzie' zijn het daar roerend mee eens. 'Juist dat oude groen en die iets scheefstaande stenen vind ik zo prachtig', verzucht een van hen. 'Ik hou wel van dat ongerepte.'

Berbel Kremer

Stenen met grafpoëzie op de kerkhoven van resp. Garmerwolde, Woltersum, Thesinge, Midwolda Garmerwolde, Midwolda en Woltersum
Foto's: Bert Pierik

Graven in archieven

Boeken over begraafplaatsen kunnen verschillende invalshoeken hebben. Zo base- ren auteurs zich nu eens op onderzoek naar gedenktekens en beschrijven zij een wandeling langs de graven van bekende personen. Dan weer verrichten schrijvers vooraf onderzoek in bibliotheken en archieven en baseren daarop hun verhaal over de geschiedenis van de begraafplaats.

Het boekje over de begraafplaatsen in Doorn is een voorbeeld van het tweede soort. Herman Postema, projectleider archieven bij het Regionaal Historisch Centrum Zuidoost Utrecht, heeft daarover in eigen beheer een boekje uitgegeven. Het bevat verwijzingen naar de gebruikte archiefstukken en een interessante lijst van archieven. Daarnaast bevat het boekje enkele foto's en plattegronden.

Doorn telt drie algemene begraafplaatsen. Die aan de Kampweg dateert uit 1829 toen het verbod op het begraven in kerken inging. De oude en nieuwe algemene begraafplaats stammen uit 1872 en 1958. Daarnaast besteedt Postema aandacht aan onder meer het mausoleum voor de Duitse keizer Wilhelm II, die aan het eind van de Eerste Wereldoorlog naar Nederland vluchtte en na zijn overlijden in 1941 in Doorn werd bijgezet.

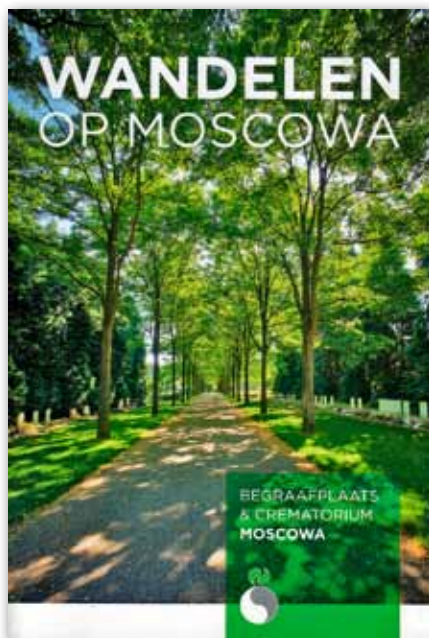
Toch voldoet de publicatie niet geheel aan de verwachtingen. Weliswaar heeft de auteur naast de archivalia gebruik gemaakt van het proefschrift van Peter Bitter over de Grote Kerk in Alkmaar, en hij heeft ook het boekje van Edwin Maes en Wim Meulen- kamp uit onze reeks Funeraire Cultuur over de Utrechtse Heuvelrug geraadpleegd.

Niettemin slaat hij de plank verschillende keren mis, als het gaat om algemene kennis over het funeraire verleden. Zo verbod het Franse decreet uit 1804 niet altijd het begraven rond kerken. Kleine plaatsen mochten van hun kerkhoven gebruik blijven maken. Het gebouwtje dat Jan Koudijs in 1872 ontwierp, was geen baarhuis maar een lijkenhuis. Het initiatief kwam dan ook niet van de burgemeester, maar vloeide voort uit de Wet op de besmettelijke ziekten van dat jaar. En het is evenmin juist om bij het mausoleum voor de Duitse keizer te stellen dat alleen leden van ons Koninklijk Huis recht hadden op een graf buiten algemene begraafplaatsen. Volgens de Begrafeniswet van 1869 mochten grondeigenaren particuliere begraafplaatsen aanleggen.

Doordat de inkadering van de tekst niet altijd correct is, ontstaat kortom soms een onjuist beeld van de specifieke kwaliteiten van de funeraire cultuur in Doorn. En dat is jammer.

Wim Cappers

H.J. Postema, *Begraven in Doorn*
(Doorn: uitgave in eigen beheer, 2015,
103 pag., € 10,00 exclusief verzendkosten).

Wandelen langs gedenktekens in het groen

Arnhem wordt wel het Haagje van het Oosten genoemd. Het is immers een groene stad waar je fijn kunt wandelen. Wanneer je bijvoorbeeld vanaf Park Sonsbeek noordwaarts loopt, bereik je op het hoogste punt Begraafplaats & Crematorium Moscowa. Hier kun je slenteren langs bijzondere

gedenktekens die fraai uitkomen tegen een achtergrond van gevarieerd groen.

Moscowa werd in 1876 geopend als algemene begraafplaats met een katholieke afdeling. De begraafplaats is vernoemd naar de nabij gelegen boerderij Moskowa. Deze was in 1846 gebouwd door H.J.C.J. baron van Heeckeren van Enghuizen, die in 1812 nog de veldtocht van Napoleon naar Rusland had meegemaakt. In 1974 kreeg de begraafplaats een crematorium. De gemeente Arnhem droeg de exploitatie in 2002 over aan de Facultatieve Groep.

Dit jaar ging op de begraafplaats in de voormalige opzichterwoning een theehuis open, en tegelijk met de opening verscheen de brochure *Wandelen op Moscowa*. Die is in het theehuis te koop; een kop koffie is bij de prijs inbegrepen. De gids voert de wandelaar door het park langs vele gedenktekens, gemaakt van diverse materialen als hardsteen, metaal en glas.

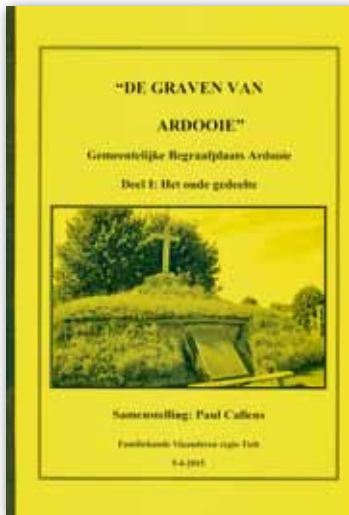
Er liggen niet veel bekende Nederlanders begraven. De wat ouderen onder ons herinneren zich nog de markante politici Ien Dales (PvdA) en Ad Ploeg (VVD), die hier hun laatste rustplaats kregen.

Bijzonder is ook het graf van Clement van Maasdijk. Deze luchtvaartpionier verongelukte in 1910 met zijn toestel even buiten Arnhem aan de vooravond van een luchtshow. Op zijn graf ligt een zerk. Het borstbeeld dat August Falise maakte, werd in 1986 gestolen. Nu staat het beeld, na de ontdekking bij een antiquair, in een park in het naburige Schaarsbergen.

De gids is verluchtigd met vele kleurenfoto's. Dankzij de plattegrond weet je precies waar je bent. Het boekje besluit met een overzicht van de mogelijkheden op het terrein van begraven en cremeren.

Wim Cappers

J. van Es en B. Feis, *Wandelen op Moscowa. Begraafplaats & Crematorium Moscowa* (Den Haag: de Facultatieve Groep, 2015, 38 pag., € 5,00 bij het theehuis, inclusief koffie).

De basis

Zonder begraafplaats geen inventarisatie en zonder inventarisatie geen nader onderzoek, en al helemaal geen prachtige boek. Dat vergeten mensen wel eens: als de grafmonumenten er überhaupt nog zijn, heb je eerst een goed overzicht nodig, voordat je kunt komen tot een interessante analyse.

Genealoog Paul Callens beseft dat als geen ander, want zijn halve leven struint hij al de Vlaamse begraafplaatsen af om ze grondig te documenteren. Hij heeft duizenden foto's gemaakt en tientallen publicaties laten verschijnen, en dat alles met één doel: vastleggen wat er nog is. Als puntje bij paaltje komt, heeft hij meer interesse in wie er ligt dan in wat er staat. Dat is waar, maar ook wie geen genealoog is, dient van Callens' levenswerk op de hoogte te zijn. Zijn tekeningen, lijsten en foto's geven een momentopname van wat er is en van wat er bewaard dient te worden voordat het te laat is.

Het gaat om de graven in onder andere Pittem, Meulebeke St.-Antonius, Egem, Koolkamp, Aarsele, Kanegem, Schuiferskapelle, Doomkerke, Markegem, Marialoop, Gottem, Vinkt – en nog zo wat. Lijsten en foto's geven een meer dan oppervlakkige indruk van de Vlaamse, katholieke grafcultuur. We zien waar het verval begint: gebarsten glazen platen, houten kruizen die langzaam maar zeker

onleesbaar worden. Zo toont het eerste deel van *De graven van Ardooië* het verval van het familiegraf Roelens-Maddens (pag. 65) of een Christusbeeld half los van het kruis (pag. 75). Jammer is dat Callens in zijn beschrijvingen willekeurig te werk gaat: informatie op graven over steenhouwers of begrafenisondernemers laat hij weg, 'hier en daar' noteert hij extra informatie over het lidmaatschap van een vereniging of iets dergelijks. En ja, natuurlijk – effectiever is het als alles in een grote database zou zitten, en zo valt er altijd wat te wensen.

Korrie Korevaart

P. Callens (ed.), *De graven van Ardooië. Gemeentelijke Begraafplaats Ardooië*, dl. I: *Het oude gedeelte* (Tielt: Familiekunde Vlaanderen regio Tiel, 2015, 325 pag., € 20,-, verzendkosten € 3,50). Zie voor alle publicaties: <http://fv-tielt.familiekunde-vlaanderen.be>

MEDIATIPS

W. Schipper, *Oorlogs- en bevrijdingsmonumenten in Woudenberg* (Woudenberg: uitgave in eigen beheer, 2015, ISBN 978-90-823481-0-1, 84 pag., € 12,50, te bestellen via wim.schipper@wxs.nl).

De Stichting Alde Fryske Tsjerken is 45 jaar geleden opgericht. Evenals de Stichting Oude Groninger Kerken, waaraan *Terebinth* in mei een themanummer wijdde, zetten ook de Friezen zich in voor het behoud van hun kerken. De Stichting beheert naast kerkgebouwen zes kerkhoven. In juni besteedde hun tijdschrift *Alde Fryske Tsjerken* aandacht aan het thema 'Goddelijk groen', waarbij ook kerkhoven aan de orde kwamen. Zie voor meer informatie: www.aldefrysketsjerk.nl

Dit jaar overleed kunsthistorica Carry Coppée. Zij schreef verschillende artikelen over praalgraven in Nederlandse kerken. In samenspraak met haar dochter zijn uit haar nalatenschap twee artikelen en enkele foto's geplaatst op de site van De Terebinth. Die zijn het lezen en bekijken meer dan waard.

De NPO zond op 3 mei de documentaire 'Achter de Duinen' uit. Deze gaat in op het bergend van Duitse en geallieerde slachtoffers, die tijdens de Tweede Wereldoorlog op de begraafplaats Vredenhof op Schiermonnikoog zijn begraven. Zie www.npo.nl/achter-de-duinen/03-05-2015/POW_01096278.

SBS6 wil in december starten met een programma over het begraven van naamlozen. Kees van der Spek gaat na wat de achtergrond van de overledenen is.

Man bijt Hond is niet meer. Vlak voordat het fameuze televisieprogramma van het scherm verdween, is Wim Vlaanderen op 23 september geportretteerd. Hij vertelde op bevlogen wijze over zijn liefde voor het gedenkpark Kranenburg in Zwolle. Op 2 oktober, tijdens de laatste uitzending, droeg het Klakkelmans Gilde de beroemde hond symbolisch ten grave.

De doden geportretteerd

In het Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover is een tentoonstelling te zien van doodsportretten uit de collectie van de Britse verzamelaar Paul Frecker, 'Post Mortem – foto's vol liefde en verdriet'.

Foto's van na het overlijden zijn meestal bestemd voor privégebruik en zijn zelden in musea te zien. De meeste foto's stammen uit de periode 1860-1920. Twee derde zijn van kinderen. De kindersterfte was vroeger hoog en vaak was dit de enige foto die men van het kind had.

'Post Mortem' laat overigens ook moderne doodsportretten zien en er hangen foto's van uitvaartfotografen zoals Margriet Luyten, met twee foto's uit haar serie 'Insomnia'; één daarvan is een bewerking van een beeld uit de Frecker-collectie.

Dankzij de smartphone hebben we tegenwoordig altijd een camera op zak en leggen wij alles vast. Bij opbaringen en uitvaarten wordt nu druk gefotografeerd. Zo belandt de post-mortemfotografie in een nieuwe fase. Tot Zover roept het publiek op om ook zelf foto's naar het museum te sturen; die worden geprint en opgehangen. Zelf een foto meenemen en ophangen mag ook.

Te zien t/m 10 april 2016, Kruislaan 124, Amsterdam.

Een bakje troost op de begraafplaats

Veel begraafplaatsen zetten tegenwoordig de poorten open voor andere gasten, dan bezoekers die alleen voor een graf komen. De rust en stilte, en de serene sfeer vormen ook voor anderen een prima ambiance om je even terug te trekken en op adem te komen in een druk bestaan. In Haarlem liggen plannen klaar om de Algemene Begraafplaats Kleverlaan te veranderen in zo'n begraafpark, waar je naast het bezoeken van een graf ook naar toe gaat om te genieten van het funeraire erfgoed en de natuur. Maar deze nieuwe, recreatieve functie van begraafplaatsen vraagt ook om voorzieningen.

Na een wandeling of bezoek aan het graf van een familielid, vriend of kennis is het prettig om even een kopje koffie of thee te drinken. Of het toilet te bezoeken. Maar dan kom je op veel begraafplaatsen van een koude kermis thuis. De toiletten zijn vaak afgesloten en de dichtstbijzijnde horecagelegenheid ligt meestal ver weg. Begraafplaatsen liggen immers dikwijls aan de rand van de bebouwing.

Petit Café Westerveld

In 2001 verscheen het eerste café op een Nederlandse begraafplaats: Petit Café Westerveld bij de ingang van Begraafplaats & Crematorium Westerveld in de duinen bij Driehuis. Met een openbaar café op het terrein van een begraafplaats was Westerveld destijds uniek. Niet alleen in Nederland, maar ook in Europa was er op geen enkele andere begraafplaats een horecagelegenheid. Het café wordt niet alleen bezocht door nabestaanden en belangstellenden, maar in het weekend vooral door wandelaars op de begraafplaats en 'passanten'. Bezoekers kunnen in het Petit Café informatie krijgen over de plaats waar iemand is begraven of bijgezet en er is een wandelroute verkrijgbaar.

Kleurrijke brasserie

Na Driehuis volgden begraafplaatsen in onder andere Leeuwarden, Groningen, Winschoten en Emmeloord. In Amsterdam kunnen in Café Roosenburgh zowel bezoekers van het Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover, als van begraafplaats De Nieuwe Ooster terecht. De R.K. Begraafplaats Buitenveldert op de Zuidas pakte het anders aan. De Brasserie, gerealiseerd in de ruimte waar voorheen de graafmachines stonden, is er zowel voor bezoekers van de begraafplaats als voor buurtbewoners, studenten en zakenmensen. De ruimtes zijn smaakvol, kleurrijk en gezellig ingericht en op zonnige dagen is het terras geopend. 'En', zo verzekert directeur Anja Vink 'begraafplaats en horeca bijten elkaar niet.'

Theehuis Moscowa

In juni 2015 is de voormalige beheerderswoning van Begraafplaats & Crematorium Moscowa in Arnhem in gebruik genomen als *Theehuis Moscowa*. 'Moscowa is een geliefd wandelgebied en wij hoorden regelmatig dat er behoefte was aan een plaats waar bezoekers van het park ook in het weekend iets konden gebruiken', vertelt locatiemanager André Kruijmer. Ook

kunnen bezoekers bij het theehuis – een gemeentelijk monument uit 1954 – terecht met vragen over bijvoorbeeld de locatie van een bepaald graf of het kopen van een bloemetje. Tevens is een wandelroute verkrijgbaar, *Wandelen op Moscowa*, die langs een groot aantal informatieborden leidt.

Grand Café Zocher

Theehuizen op begraafplaatsen voorzien duidelijk in een behoefte. Alle bezoekers kunnen er terecht. De een om even bij te komen van de emoties van een afscheid, een ander voor een luisterend oor en weer een ander om een kopje thee of koffie te drinken na een wandeling over de begraafplaats. Mochten de plannen van Haarlem voor een begraafpark worden gerealiseerd, dan mag Grand Café Zocher daar zeker niet ontbreken.

Bartho Hendriksen

Brasserie Buitenveldert

R.-K. Begraafplaats Buitenveldert
Fred. Roeskestraat 103, Amsterdam
www.brasserie-buitenveldert.nl

Café Roosenburgh

De Nieuwe Ooster
Kruislaan 126, Amsterdam
www.denieuweooster.nl

Petit Café

Herdenkingspark Westgaarde
Ookmeerweg 275, Amsterdam
www.westgaarde.nl

Theehuis Moscowa

Begraafplaats & Crematorium Moscowa
Waterbergseweg 18, Arnhem
www.moscowa.nl

Theehuis De Boskamp

Begraafplaats De Boskamp
De Boskamp 4, Assen
www.theehuisdeboskamp.nl

Petit Café Westerveld

Begraafplaats & Crematorium Westerveld
Duin en Kruidbergerweg 2-6, Driehuis
www.bc-westerveld.nl

Theehuis Begraafplaats Emmeloord

Begraafplaats Emmeloord
Espelerlaan 69A, Emmeloord
www.theehuisemmeloord.nl

Theehuis Selwerderhof

Begraafplaats Selwerderhof
Iepenlaan 204, Groningen
www.theehuiselwerderhof.nl

Theehuis Leeuwarden

Noorderbegraafplaats
Schapendijkje 4 A, Leeuwarden
www.theehuisleeuwarden.nl

Theehuis Jansland

Begraafplaats Rhijnhof
Laan te Rhijnhof 4, Leiden
www.theehuisjansland.nl

Theehuis Winschoten

Begraafplaats Winschoten-Acaciaaan
Acaciaaan 59a, Winschoten
www.robinia-oldambt.nl

Theehuis op Moscowa in Arnhem Foto: Facultatieve Media

In 2001 verscheen het eerste café op een Nederlandse begraafplaats: Petit Café Westerveld

Buitenaula: een boeiend begrip

In september werd op de begraafplaats Duinhof in IJmuiden een buitenaula geopend. De door Willem Dudok ontworpen begraafplaats ligt in de duinen. Tussen het geboomte is een open plek gecreëerd. Van omgehakte bomen zijn een katafalk, bankjes en een kathedr gemaakt. De geluidsapparatuur is verstoppt in het groen. In deze buitenaula kunnen mensen weer afscheid nemen in de open lucht. Hoe nieuw is dit fenomeen eigenlijk? Een kort overzicht van de plek voor het laatste afscheid.

Kijken we naar de woordbetekenis, dan is er met *aula* iets vreemds aan de hand. Van daag de dag staat aula voor een gehoorzaal. Spreken we van buitenaula, dan is het een ruimte waar mensen buiten samenkomen. Gek genoeg sluit dit gebruik aan bij de oorspronkelijke betekenis. Het woord komt uit het Latijn en betekent *voorhof, binnenplaats*. Een aula was dus aanvankelijk niet overdekt. Bezien vanuit deze oude betekenis drukt de aanduiding *buitenaula* iets dubbel uit. Zo onthult dit pleonasme dat het uitmaakt of een laatste afscheid binnen of buiten plaats heeft.

Het laatste afscheid binnen

Oorspronkelijk was de kerk de plaats van samenkomst tijdens de begrafenis. In deze overdekte ruimte ging een priester voor in de requiemmis. Protestanten namen geen afscheid in de kerk. Zij hadden geen boodschap aan bemiddeling voor het zielenheil. Daarom sprak de dominee hooguit een kort *memento mori* uit bij het graf.

De eerste aula's zoals wij die nu kennen, verschenen ruim een eeuw geleden. In 1897 werd op de Amsterdamse begraafplaats Vredenhof een aula gebouwd. Hier konden nabestaanden afscheid nemen zonder dat zij last hadden van weer en wind. Andere bezoekers van de begraafplaats werden zo eveneens geweerd.

Van groot belang is de ingebruikname geweest van het eerste crematorium bij Driehuis in 1914. Dat gebeurde in een tijd dat christenen niets moesten hebben van de in hun ogen heidense lijkverbranding. In het crematorium namen vooral mensen met een liberale of een socialistische achtergrond afscheid. De aula werd daarmee een neutrale ruimte waar desgewenst socialistische strijdlieiders ten gehore konden worden gebracht.

Sindsdien hebben crematoria, maar ook tal van begraafplaatsen en uitvaartcentra, een aula gekregen. Niet de kerk maar de neutrale aula werd de plek voor het laatste afscheid.

Afscheid in de open lucht

Vanaf het laatste kwart van de twintigste eeuw is de trend om buiten afscheid te nemen. Aangezien de ruimte bij het graf

vaak beperkt is, zijn op katholieke begraafplaatsen absouteplaatsen ingericht waar de priester de kist met wijwater besprenkelt en bewierookt.

Ook de Haagse begraafplaats Oud Eik en Duinen bezat een – inmiddels weer verdwenen – open plek waar grote gezelschappen afscheid konden nemen. Zelfs crematoria zoeken de buitenlucht op. Zo opende crematorium Dieren in 1996 de buitenaula De Eikenhof. Overigens houdt de beheerder altijd rekening met slecht weer door tijdens de afscheidsplechtigheid een aula vrij te houden.

Op natuurbegraafplaatsen, die sinds 2000 populair zijn, nemen nabestaanden, gebruik makend van houten meubilair, uiteraard ook afscheid in de open lucht. Deze keus hangt samen met de keus om het lichaam terug te geven aan de natuur.

En als we nog even kijken naar buitenaula's op klassieke begraafplaatsen, dan is Duinhof zeker niet de eerste. Al in 2004 werd na een renovatie op de Oosterbegraafplaats in Alphen aan den Rijn een buitenaula geopend.

Toegangshek naar de buitenaula

Baar met spreekgestoelte

Nu de persoonlijke uitvaart standaard is, is er voor elk wat wils. Nadat de Arnhemse St. Janskerk in 2011 aan de katholieke eredienst was onttrokken, werd het gebouw twee jaar later een Memorarium voor het bijzetten van urnen. Sinds dit jaar kunnen nabestaanden in deze thans neutrale ruimte ook weer afscheid nemen.

Wim Cappers

De onlangs geopende buitenaula op Duinhof in IJmuiden

De eerste aula's zoals wij die nu kennen, verschenen ruim een eeuw geleden

Groene dorpsfase in Oude Tonge

De begraafplaats aan de Emmastraat is gered

Eva Lassing heeft haar beroep mee: zij werkt in Brielle als archivaris bij het Streekarchief Voorne-Putten en Rozenburg. Toch duurde het bijna twintig jaar voordat zij aan de slag ging om de oude begraafplaats in haar woonplaats Oude Tonge te redden. Zoals vaak moeten de omstandigheden een beetje meewerken en dan blijkt er met hulp van deze en gene meer mogelijk dan we ooit hadden durven dromen.

De mensen tegenover de begraafplaats kennen Eva Lassing. Zij wonen er al 42 jaar en hebben de laatste begrafenis, in 1977, nog meegemaakt. Zij beginnen alvast aan het succesverhaal ('De begraafplaats is 100% opgeknapt'), dat Lassing afmaakt nadat zij per fiets van de andere kant van het dorp is gearriveerd.

Positief gevolg van fusie

Rond 1996 zijn er plannen geweest om de begraafplaats aan de Emmastraat te ruimen en er huizen te bouwen. Dat is gelukkig niet doorgegaan, onder andere door procedurefouten. De gemeentelijke fusie op Goeree-Overflakkee in 2013 was volgens Lassing pas de echte ommekeer: 'De fusie van de vier gemeenten op het eiland, Oost-Flakkee, Dirksland, Middelharnis en Goedereede, hebben we aangegrepen om aandacht te vragen voor de verwaarloosde begraafplaats. Oost-Flakkee, waar Oude Tonge bij hoorde, was soms nogal van het weggooien en opschieten, zodat er veel kapotte grafstenen zijn verdwenen. De overige gemeenten gingen wat behoudender om met hun oude begraafplaatsen.' Twee jaar geleden sprak Lassing de verantwoor-

delijke wethouder op een open dag van de gemeente. Beleid was er niet, terwijl er al wel een paar grafkelders waren ingestort: 'Je kon bij één graf de kist gewoon zien liggen. Toen heeft de gemeente daar in elk geval een kuub zand in laten gooien.' Later besloot de gemeente dat het terrein zou blijven, maar dat alle kapotte stenen moesten verdwijnen. Lassing tekende protest aan en kreeg een half jaar de tijd om geld voor de restauratie te vinden.

Langzaam maar zeker

De gemeente was intussen bereid om de verwilderde heg en het toegangshek op te knappen. Op het hek stond nog maar één van de twee zandlopers. De gemeente heeft op een gegeven moment twee nieuwe laten maken, in plaats van de ene te verwijderen zoals de bedoeling was. Zij zijn nageemaakt door constructiebedrijf De Roon in Dirksland. In Goedereede bleek eenzelfde soort hek te staan, vervaardigd door dezelfde Haagse ijzergieterij die ook het hek in Oude Tonge had gemaakt en die in de tweede helft van de negentiende eeuw half Nederland van dit soort hekken voorzag, de Prins van Oranje. De gemeente her-

Toegangshek, vervaardigd door de Haagse ijzergieterij De Prins van Oranje

Beleid was er niet, terwijl er al wel een paar grafkelders waren ingestort

stelde vervolgens het middenpad, want er zaten aardige, meedenkende mensen bij de buitendienst. Nu staat er zelfs een bankje, compleet met informatiebord.

Vooraf gras

De bomen rond de rechthoekige begraafplaats geven de plek de vorm van een groen kerkgebouw. Er staan nog slechts 86 grafstenen – het is vooral veel gras. Tussen 1809 en 1952 moeten hier de mensen toch hutje bij mudje hebben gelegen, zoals te zien is op de oude plattegrond die Lassing in het gemeentearchief vond. Foto's van rond 1920 tonen ook een vrij kale plek met weinig stenen. Die kaalheid heeft dus niets te maken met de twee recentere overstromingen: de inundatie tijdens de Tweede Wereldoorlog en de watersnoodramp van 1953. Feit is dat de bevolking in deze streken altijd al een sobere begraafcultuur heeft gehad: een paaltje met een nummer is lang voor veel mensen een voldoende grafmarkering geweest. Misschien uit zuinigheid of armoede, maar ook uit principe. Mogelijk is het ook een trend op eilanden die in het verleden regelmatig met overstromingen te kampen hadden, waarbij veel grafbedekking wegspoelde. Ooit stonden er ook houten gedenktekens. De familie van Hendrik van Noord (1919-1923) heeft intussen de resten van zijn houten grafbord vervangen door een steentje. Lassing: 'Jochie van vier, blindedarmontsteking. Je moest dan eerst op een kar naar Middelharnis en daarna met de boot, maar voordat je in het ziekenhuis in Rotterdam was...'

Reconstructie

Bij elke steen kan Lassing een verhaal vertellen. Zoals bij die ene lege grafkelder: 'Die is afgezegd. Aan de rechterkant ligt Johannes Aren Slis, jong overleden. Naast hem zou zijn vrouw komen te liggen, maar die is hertrouwd en heeft bedankt. Ja, en dit is het graf waar je in kon kruipen, van Frans Arends, een arts. Hij zat in de gemeenteraad en in het polderbestuur, en fungeerde in die tijd als een boerenleenbankje. Bij zijn overlijden had hij een paar honderd hectaren land, die gingen naar zijn dochter. Frans was heel jong getrouwd en bleef kinderloos. Toen zijn vrouw stierf, is hij op zijn zestigste hertrouwd met zijn huishoudster, Maria Mooijaart. Zij kregen nog een dochter, plus later een zootje.' De meeste informatie heeft Lassing kunnen halen uit het gemeentearchief, verder uit diverse genealogieën, uit oude jaargangen van de *Maas- en Scheldebode* en vanaf 1935 uit het *Eilandennieuws* – tegenwoordig gemakkelijk beschikbaar via krantenbank Zeeland. De reconstructie van

Foto's van rond 1920 tonen ook een vrij kale plek met weinig stenen

Grafmonument van hoofdonderwijzer Leendert Ingenhoes

De begraafplaats heeft met zijn hoge bomen wel iets weg van een groen kerkgebouw

wie waar begraven is, is echter lastig. Er is, zoals op veel plaatsen, geen complete administratie bewaard en er zijn graven geruimd en omgenummerd.

Vrijgezelle boer

Wat vond Lassing het interessantste dat zij aan deze begraafplaats heeft ontdekt?

'Dat de begraafplaats ouder is dan ik had verwacht. Kort na 1800 was de ruimte in en rond de kerk vol, er was een epidemie met veel sterfgevallen en toen is in 1809 deze begraafplaats nieuw ingericht. Dat was twintig jaar vóórdat begraven buiten de bebouwde kom voor steden werd verplicht. In Oude Tonge is de begraafplaats dan ook een van de weinige historische monumenten, dus dat argument hebben we bij ons pleidooi voor restauratie dikwijls gebruikt. Toen bleek er ook nog een passend fonds te bestaan, dat vrijwel meteen wilde subsidiëren. Het ging om de erfenis

van een vrijgezelle boer die boerderij en land met de opbrengst naliet aan een stichting, ten behoeve van de armen. Later zijn de statuten gewijzigd en kon het geld ook voor culturele doeleinden worden ingezet. Dit bord is ook betaald door dat welzijnsfonds.'

Uiteindelijk heeft de restauratie ongeveer € 15.000,- gekost, grotendeels uitgevoerd door het Leidse steenhoudersbedrijf Bam-Bam en een groep enthousiaste vrijwilligers. Aldus konden twee kleinzoons van de laatste persoon die aan de Emmastraat werd begraven, Marinus van Loon, op 4 september 2015 als afsluiting van de restauratie het informatiebord onthullen.

Succesverhaal

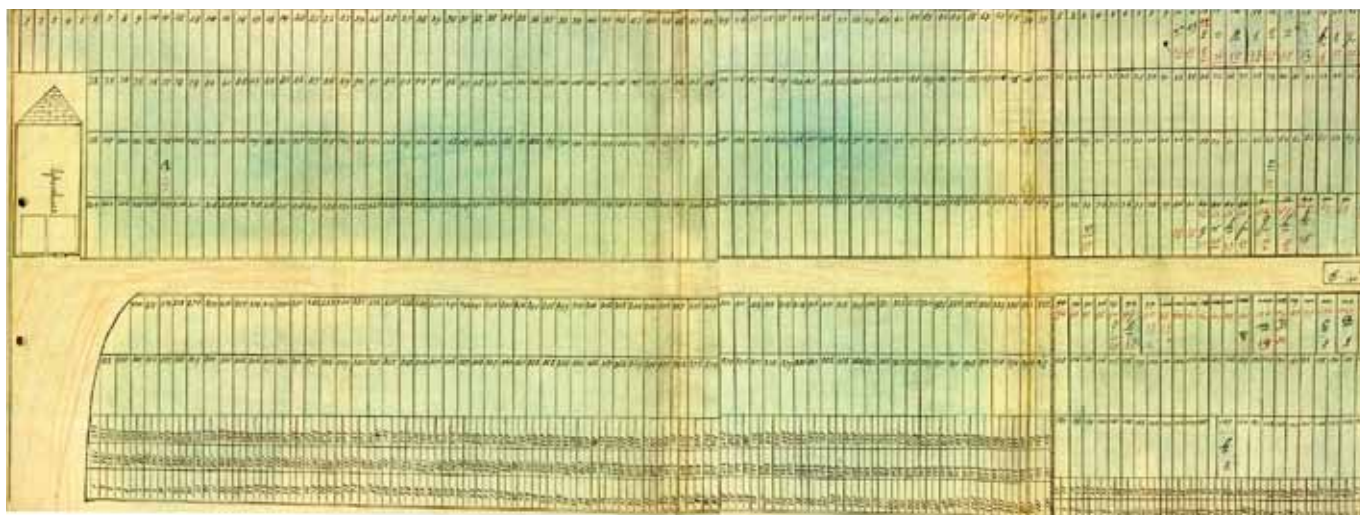
Eigenlijk kan iedereen het nadoen: een vervallen begraafplaats signaleren, praten met de eigenaar, medestanders zoeken, persberichten schrijven, website bouwen, fond-

sen zoeken en aan het werk. Vindt Lassing niet dat het achteraf allemaal eenvoudig is verlopen? Haar antwoord is representatief voor de situatie bij restauraties van meer kleine begraafplaatsen: 'Ja, achteraf wel, zeker toen we eenmaal die nieuwe wethouder mee hadden. Dat welzijnsfonds wilde ook helemaal meewerken. Het viel de andere leden van ons comité ook mee – we hebben het werk met z'n drieën gedaan, en met twee vrijwilligers, die zorgden voor de belettering.' Zij heeft de smaak te pakken, lijkt het, want ze mijmert: 'Er is nog een oude begraafplaats in Middelharnis, aan de Hoflaan. Daar is nog geen beleid voor, daar valt ook wat te doen...'

Korrie Korevaart

Foto's o.a. Henk Knops en Eva Lassing

Zie voor meer informatie:
www.begraafplaatsemmastraat.nl

Plattegrond met links de ingang en rechts de graven 1e klasse

Ter Navolging

Begraafplaats met een tweeledige missie

In juli 1787 bereikte het conflict tussen prinsgezinden en patriotten in Tiel een hoogtepunt. Oranjegezind volk vernielde bezittingen van de gehate patriotten. Ook begraafplaats Ter Navolging, die het jaar daarvoor buiten het Betuwse stadje door patriotten was geopend, moest het ontgelden. Het volk moest niets hebben van deze nieuwlichterij. Daarmee leek het lot van Ter Navolging bezegeld. Niets bleek echter minder waar. De begraafplaats bleef in gebruik. En het initiatief vond navolging. Mede dankzij de inspanningen van een lokale stichting is de begraafplaats in 2015 nog springlevend. Het doel van deze stichting is om Ter Navolging als funerair erfgoed te bewaren. Een portret van een tweeledige missie.

Drijvende kracht achter de stichting van Ter Navolging was de Tielse belastingontvanger Johan Diederik van Leeuwen. Als uiting van de Verlichting was er in de tweede helft van die eeuw verzet ontstaan tegen het begraven binnen de bebouwde kom. Dat werd gezien als onhygiënisch en daarmee schadelijk voor de gezondheid. Toen het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen in 1783 over deze kwestie een prijsvraag uitschreef, stuurde Van Leeuwen hierover een verhandeling in. Twee jaar later won hij de eerste prijs en nog datzelfde jaar voegde hij de daad bij het woord. Toen twee van zijn kinderen overleden, begroef hij ze op het kerkhof van Kapel-Avezaath. Aan de buitenmuur van de kapel liet hij een plaquette aanbrengen waarop nog steeds staat te lezen dat mensen ook na hun dood geen schade moeten berokkenen aan de levenden.

Dit opschrift doet denken aan het graf-schrift van tijdgenoot Abraham Perrenot, beheerder van de Nassause domeinen. Deze was in 1748 gepromoveerd op een dissertatie waarin hij stelling nam tegen het begraven in kerken. In 1779 had hij met gelijkgestemden buiten Den Haag de begraafplaats met de veelzeggende naam Ter Navolging geopend. Zijn initiatief laat overigens zien dat niet alleen onder de patriotten voorstanders van het begraven buiten de bebouwde kom waren te vinden. Toen Perrenot in 1784 overleed, stond in het Latijn op zijn graf dat mensen ook na hun dood geen schade moeten berokkenen aan de levenden.

Van Leeuwen volgde Perrenot na, maar ging een stap verder. Hij richtte in 1785 ook het genootschap Ter Navolging op. Geestverwanten uit het hele land konden hiervan lid worden en zo bijdragen aan de inrichting van buitenbegraafplaatsen. Een jaar later liet het genootschap in samenwerking met de Sint-Maartenskerk buiten Tiel begraafplaats Ter Navolging aanleggen.

Toegangshek

Boven de ingang stond en staat te lezen: *De menschenliefde door t gezond verstand verlicht, heeft deez' begraafplaats tot een voorbeeld hier gesticht.* In hetzelfde jaar werd hier als eerste jonkvrouw Wilhelmina Claszen begraven.

Door t gezond verstand verlicht

Na het oproer in 1787 bleef Ter Navolging enkele jaren ongebruikt. Ernst Ephraim van Bergen, rector van de Latijnse school, was in 1790 de tweede die zich op daar ter aarde liet bestellen. De door Van Leeuwen geschreven dichtregels op zijn zerk geven opnieuw aan dat deze geleerde en mensenvriend hiervoor bewust had gekozen.

Van Bergen had ook aangegeven dat hij graag onder een boom wilde liggen. Deze wens sloot aan bij een toen nieuwe kijk op

de natuur. Kort daarvoor had een onderzoek uitgewezen dat bomen vervuilde lucht niet vasthouden, maar juist zuiveren. Bovendien zorgden bomen en planten voor een melancholieke stemming.

Met ingang van 1829 verbood de Nederlandse overheid het begraven in kerken. Pas toen kreeg Ter Navolging de wind in de zeilen. De begraafplaats werd in de jaren 1857-1858 zelfs uitgebreid. Een landelijke inrichting was inmiddels zo belangrijk, dat die werd gegund aan K.G. Zocher, telg uit de bekende familie van landschapsarchitecten.

Tiels funeraire erfgoed

In 1965 verkocht de Hervormde Kerk Ter Navolging aan de gemeente. Dat gebeurde

Steen van Ernst Ephraim van Bergen

Van Bergen had ook aangegeven dat hij graag onder een boom wilde liggen

Het brede lokale draagvlak zorgt ervoor dat de stichting op eigen benen kan staan

Plaatsing van het monument Via Nominum gemaakt door Michiel van Luijn, tweede van rechts
Foto: Jan Bouwhuis

in een tijd dat er in Tiel vooral werd begraven op de in 1938 aangelegde algemene begraafplaats Papesteeg en dat het aantal crematies steeg. Nadat de gemeente Ter Navolging in 1970 had gesloten, mochten er alleen nog bijzettingen in bestaande graven plaatsvinden. Een jaar later werd de begraafplaats een rijksmonument. Het culturele belang gold vooral de poort en oude gedenktekens als dat van Van Bergen.

Aangezien de gemeente Ter Navolging, dat sinds de opening van het station in 1882 door bebouwing werd omsloten, aan het einde van de twintigste eeuw deels wilde ruimen voor de aanleg van een weg, richtten bezorgde Tielenaars, onder wie archivaris Wim Veerman, in 1998 de Stichting tot Instandhouding van Historische Begraafplaatsen in Tiel en Omstreken op. In de praktijk gaat daarvan de meeste aandacht uit naar Ter Navolging. De begraafplaats was toen sterk verwaarloosd. De activiteiten van de stichting zijn daarom gericht op het onderhoud, herstel van gedenktekens en voorlichting aan het publiek.

Sinds 2012 is Pierre van der Schaaf secretaris. Zijn voorouders liggen op Ter Navolging en hij vertelt bevolgen over alle activiteiten. 'Dankzij goede contacten kreeg de stichting steun van de lokale overheid. In 2010 nam de raad een activeringsplan aan met als doel om de historische begraafplaats te behouden. Om dit mogelijk te maken, moest Ter Navolging worden gereactiveerd'.

Op eigen benen

Heropening zorgt voor inkomsten. Toen in mei 2015 crematorium De Linge in gebruik werd genomen, kreeg dat geen toestemming voor de inrichting van een strooiveld. Asverstrooiing is sindsdien mogelijk op het uit 1857 daterende deel van Ter Navolging. Op het oudste deel kunnen sinds 2015 urnen worden bijgezet en ook worden daar weer graven uitgegeven. Om inhoud te geven aan het hedendaagse idee van de participatiesamenleving, droeg de gemeente het groenonderhoud afgelopen augustus over aan de stichting, die daarvoor een jaarlijkse bijdrage ontvangt. Is bij dit alles nog een rol weggelegd

voor De Terebinth? 'Deels', zegt Van der Schaaf. 'Enkele jaren geleden heeft Wim Vlaanderen een cursus zwarten van grafteksten gegeven. Landelijk adviseur Jan Hogendoorn verleent als bestuurslid van de stichting inhoudelijke ondersteuning en verzorgt lezingen. Bovendien doet Ter Navolging mee aan de mede door De Terebinth georganiseerde Week van de Begraafplaats.'

Het brede lokale draagvlak zorgt ervoor dat de stichting op eigen benen kan staan. Dat bleek al uit de samenwerking met de gemeente. Tijdens een van de klusdagen, waarop doorgaans tientallen vrijwilligers actief zijn, hebben gemeenteraadsleden zelfs geholpen bij het lakken van hekken. De plaatselijke steenhouwer Van Luijn levert nu onder meer technische kennis. Onlangs gaf Michiel van Luijn een workshop over het herstel van gedenksteden. Het stichtingsbestuur bezoekt ook begraafplaatsen om van andere instellingen te leren. Na bezoeken aan De Hof in Hilversum en de begraafplaats aan de Fangmanweg in Oosterbeek is het idee ontstaan om routebordjes te plaatsen. Op de laatste Open Monumentendag waren gebruiksvoorwerpen van Van Bergen tentoongesteld, die de plaatselijke archeologische vereniging in een beerput naast zijn Latijnse school had gevonden.

Dankzij de Tielse stichting is kortom ook de tweede missie geslaagd: Ter Navolging is behouden. De manier waarop de stichting dit aanpakt, verdient wederom navolging.

Wim Cappers

Foto's: Jan Hogendoorn en Pierre van der Schaaf, tenzij anders vermeld

Vrijwilligersploeg op een werkdag van Nederland doet. In het midden, met bodywarmer, Pierre van der Schaaf

Enthousiaste aanmeldingen De Gouden Terebinth

Het bestuur van Vereniging De Terebinth besloot dit voorjaar om een landelijke prijs in te stellen voor een persoon of organisatie die zich bijzonder heeft ingespannen voor het behoud van funerair erfgoed: de Gouden Terebinth. Dit initiatief was vooral genomen om de schijnwerpers weer eens flink op het behoud van traditionele begraafplaatsen en grafmonumenten te richten.

Wij moeten zuinig zijn op dit eeuwenoude erfgoed en niet ophouden om er aandacht voor te vragen. Als wij niet vechten voor restauratie en behoud, wie zal het dan wel doen? Laten we ook niet vergeten dat er in de afgelopen decennia veel goeds tot stand is gebracht, als we denken aan het succesverhaal van Ter Navolging in Tiel (zie pag. 12), van de begraafplaats aan de Emmastraat in Oude Tonge (zie pag. 10) of aan de restauratie van een andere dorpsbegraafplaats, Maria Rust in Rockanje. Om juist ook die successen, als inspirerende voorbeelden, in het zonnetje te zetten is de Gouden Terebinth als tweejaarlijkse wisselfotografie in het leven geroepen.

De deadline voor aanmelding was 20 oktober en het bleef spannend tot het laatste moment. Een enkeling zag het aanmeldingsformulier over het hoofd, kon het mailadres niet vinden en zo signaleerden wij nog enkele andere zenuwachtige bewegingen. Een aantal begraafplaatsen heeft op dit moment ook van deelname afgezien omdat hun de tijd ontbrak. Ongetwijfeld dingen die dan wel in 2018 mee: als de prijs geen € 1.000,-, maar minstens € 2.000,- bedraagt... Sommige aanmeldingen waren ook niet meteen compleet, maar uiteindelijk telt de lijst nu maar liefst zestien kandidaten! Een oogst waarmee De Terebinth heel blij is.

In volgorde van binnenkomst zijn dat: Vereniging Memori, Helenaveen; Stichting tot Instandhouding van Historische Begraafplaatsen in Tiel en Omstreken/Ter Navolging; Stichting De Oude Begraafplaats te Gouda; Gemeente Aalten; Stichting Oude Groninger Kerken, Landschapsbeheer Groningen / 15 jaar Kerken in het groen; Begraafplaats Groenesteeg, Leiden; Kees Moerings, Gouda; Joodse Begraafplaats Zeeburg, Muiden; Harrie Boelé, Haarlem; R.K. begraafplaats, Bussum; Stichting tot behoud van de Oude Begraafplaats Naarden; Gemeente Krimpenerwaard; Werkgroep Hôf en Toer,

Huizum; Stichting In Paradisum, Nijmegen e.o.; NH Begraafplaats, Etten-Leur; Begraafplaats Bergklooster, Zwolle. Dit zijn niet de minste kandidaten, en het is een mooie mix: begraafplaatsen, organisaties, gemeenten en personen. De werkgroep, bestaande uit Anita van Breugel, Korrie Korevaart en Annette de Vos, heeft in november alle inzendingen doorgenomen en getoetst aan de opgestelde criteria. Hoe nu verder? Uiteindelijk zullen er drie inzendingen genomineerd worden. Wie en wat dit zijn, wordt begin december via een persbericht, de sociale media en op de website van De Terebinth bekendgemaakt. Op dat moment stellen wij ook de leden van de deskundige jury voor. De drie genomineerden hebben dan voldoende tijd om een boeiende en verrassende presentatie voor te bereiden. De dag van de presentatie wordt 16 januari 2016: zet u die vooral vast in uw agenda! Tot dan!

Korrie Korevaart

*Enthousiaste groep deelnemers aan een rondleiding over de begraafplaats in Loosdrecht
Foto: Bartho Hendriksen*

Een winterse wandeling over begraafplaatsen?

Ook in december, als de blaadjes van de bomen zijn, is een wandeling over een mooie begraafplaats een prettige ervaring, zeker als er een dik pak sneeuw is gevallen. En kan in deze drukke maand soms ook een moment van rust, of zelfs – rond de Kerst – een van bezinning zijn. Delen met familie of vrienden? Dan kan het boekje *Over de groene zoden, wandelen over begraafplaatsen*, dat De Terebinth eerder dit jaar uitgaf, een passend cadeau zijn. Duur is het niet: € 6,- voor leden + € 3,50 verzendkosten. Te bestellen via de website www.terebinth.nl of een mail met adresgegevens aan bureau@terebinth.nl.

Beheer en behoud

Het beheer van een begraafplaats heeft consequenties voor het aanzien. Evenzo heeft zorg voor het behoud gevolgen voor het beheer. Kortom, beheer en behoud hangen samen. Wim Cappers, hoofdredacteur van *Terebinth*, zal die wisselwerking dit jaar in het vakblad van de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen (LOB) toelichten vanuit het behoud. Wim van Midwoud, redacteur van *De Begraafplaats*, doet hetzelfde vanuit de beheerskant. Dit is de laatste column die van zijn hand verschijnt.

Beheren is vooruitzien. Natuurlijk, beheer is voor een belangrijk deel respectvol en met kennis van zaken omgaan met het verleden. Maar een alomvattend beheer is natuurlijk meer; ook moet respectvol en met kennis van zaken worden gekeken naar de toekomst. Echter, hoe ziet die toekomst er eigenlijk uit? Wie is de klant van de toekomst en wat wil hij of zij? Ieder bedrijf stelt deze vragen, om vervolgens met de antwoorden een gezonde exploitatie na te streven.

Ook de LOB stelt deze vragen namens haar leden: meten is weten! Daarom heeft deze organisatie een landelijk consumentenonderzoek laten uitvoeren, waarvan een representatieve enquête onder ruim 1.500 Nederlanders deel uitmaakt. Wellicht heeft u hierover al iets gelezen in het vakblad *De Begraafplaats* van oktober jongstleden. Enkele resultaten uit deze enquête wil ik u voorleggen.

wel herkennen in de jaarlijkse cijfers. Kijken wij echter naar de resultaten per leeftijdscategorie, dan is er iets bijzonders aan de hand. Van de mensen, ouder dan 65 jaar zegt slechts 16% te kiezen voor begraven. Dit is toch wel extreem laag te noemen. Hoe zit het aan de andere kant van de leeftijdslijn? Van de groep 40 jaar of jonger kiest zo'n 60% voor begraven en slechts 15% voor cremen.

In een eerdere column (mei 2015) riep ik nog dat de jeugd begraven oubollig en ingewikkeld vindt. Het tegendeel blijkt waar te zijn. Toch interessant om te analyseren hoe deze grote verschillen zijn te verklaren. Ik ben benieuwd of u als lezer deze uitkomst verwachtte en waarom dan wel. Stof tot nadenken.

Ook interessant zijn de reacties op de vraag wat men van een begraafplaats verwacht. De geënquêteerden mochten twee

Wie had er twijfels over de levensvatbaarheid van de begraafplaats?! Helemaal onterecht, beste lezer, de begraafplaats heeft de toekomst.

Wim van Midwoud

	Van een begraafplaats verwacht ik...	jonger dan 40 jaar
1.	goede kwaliteit van onderhoud	54%
2.	parkachtige inrichting	30%
3.	goede prijs-kwaliteitsverhouding	24%
4.	vrijheid in invulling grafbedekking	22%
5.	graven voor onbepaalde tijd	21%
6.	goede bereikbaarheid / in de buurt	18%
7.	duidelijke /transparante tarieven	18%
8.	goede accommodatie / gebouwen	13%
9.	ruime keuze in soorten graven	12%
10.	mogelijkheid tot natuurbegraven	10%
11.	grafonderhoud door begraafplaats	10%
12.	horecagelegenheid	2%
13.	anders	2%

uit: LOB Consumentenonderzoek 2015

Een van de meest in het oog springende resultaten was de reactie op de vraag of men meer affiniteit heeft met begraven of met cremen. Van de mensen die hierop een antwoord wisten te geven, kozen 43% voor begraven en 57% voor cremen. Een verhouding die we zo ongeveer

antwoorden aankruisen. Op nummer één staat: goede kwaliteit van onderhoud van de begraafplaats. Dat doet mij natuurlijk goed als LOB-man. En u als lid van De Terebinth waarschijnlijk ook, zeker omdat zelfs 54% van de jongeren dit als eerste hebben aangekruist.

UIT HET VELD

In deze rubriek vertellen leden of gasten over hun werk voor het behoud van ons funeraire erfgoed. Aan het woord is de nieuwe directeur van De Nieuwe Ooster in Amsterdam, Annet Doesburg

Ruim een jaar is Annet Doesburg nu directeur van De Nieuwe Ooster in Amsterdam. Zij ontvangt me in de moderne kantoorgebouwen aan de achterkant van de begraafplaats, aan de Rozenburglaan. Een grote wand van haar werkruimte is bedekt met projectschema's voor de herdenking *Herinnering Verlicht* op 28 oktober. Waar nog ruimte is, erboven en op de grond, prijken zelfgemaakte foto's van historische begraafplaatsen in binnen- en buitenland. 'Ik heb een voorliefde voor historische graven en begraafplaatsen', verklaart zij. Dan zit ze zeker op haar plek op De Nieuwe Ooster, als geheel een rijksmonument sinds 2003. Wie echter denkt dat Annet Doesburg in het verleden blijft hangen, vergist zich. Natuurlijk, ook zij maakt twee keer per jaar het 'stenenrondje' (kijken welke monumenten bewaard moeten blijven waarvan de termijn is verlopen), maar eigenlijk zoekt zij naar nieuwe vormen om erfgoed te bewaken en bewaren. 'Ik wil graag die archieven ontsluiten en voor iedereen toegankelijk maken. Het is niet aan ons om te bepalen wie zo belangrijk is om herinnerd te blijven.'

Crowdsourcing

Doesburg wil 'investeren in nieuw funerair erfgoed.' Daarvoor heeft zij inspiratie gevonden in interactieve projecten als *Red een portret* van het Stadsarchief Amsterdam en het Digitaal Monument voor de Joodse Gemeenschap in Nederland. Dit zijn projecten die door *crowdsourcing* worden gevuld. Het gewone publiek levert informatie aan over oude portretfoto's (Stadsarchief) en verhalen over joden die tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn omgekomen. Het inspi-

rende daaraan vindt Doesburg dat het als voorbeeld kan dienen voor het 'stenen archief'. Mensen kunnen over ieder graf informatie toevoegen, of de overledene nu beroemd was of niet. Wat niet iedereen zich realiseert, is dat De Nieuwe Ooster ook betrokken is bij andere gemeentelijke begraafplaatsen, zoals De Nieuwe Noorder. Deze begraafplaats zorgt weer voor dorpskerkhoven ten noorden van de stad, zoals Buiksloot en Durgerdam. Ook hier is een project in ontwikkeling om de verhalen achter de namen op de grafmonumenten te ontrafelen en te digitaliseren.

Stenen erfgoed

Maakt Doesburg zich zorgen over het stijgend aantal crematies? 'Natuurlijk zijn er zorgen. Aan de andere kant leven we in een multiculturele samenleving. Mensen met een andere culturele achtergrond willen vaak liever begraven worden. En omdat de begraafplaats door crematies minder intensief wordt gebruikt, blijft er langer plaats voor het stenen erfgoed.'

'Verder hebben we hier een asbestemmingsgebied ontwikkeld, waar diverse aantrekkelijke opties zijn om as te bewaren of te verstrooien. Voor de toekomst moeten we producten ontwikkelen waar vraag naar is. Zo zijn bijvoorbeeld voor algemene graven (die na tien jaar geruimd mogen worden) natuurstenen monumenten best duur. Samen met steenhouders zijn we bezig om een goedkoper maar toch duurzaam geproduceerd en mooi product te maken, dat niet na gebruik vernietigd wordt maar hergebruikt kan worden. Funeraire cultuur moet aansluiten op nieuwe vormen van begraven en

cremeren. Mensen willen vaak toch na hun dood een fijne plek tussen andere overledenen.'

De Nieuwe Ooster combineert graag kunst met de functie van begraafplaats en gedenkpark. Zo is er een monument gekomen ter nagedachtenis van alle mensen van wie het graf is geruimd. In juni 2015 werd in aanwezigheid van nabestaanden een monument voor lichaamsdonoren onthuld. Dit kunstwerk van Léon van Kuijk is een geabstraheerd lichaam, afgeleid van de David van Michelangelo. Sierlijke openingen verwijzen naar anatomisch onderzoek. Het is gemaakt van metaal, geslepen en gepolijst tot een spiegel die de mensen en de wereld reflecteert. 'Het is enorm troostrijk dat deze nabestaanden nu een plek hebben om heen te gaan', aldus Doesburg.

Liesbeth Vermeulen

www.stadsarchief.amsterdam.nl/stadsarchief/over_ons/projecten
www.joodsmonument.nl

Annet Doesburg bij het monument voor lichaamsdonoren

COLOFON

Terebinth XXIX (2015-4), ISSN: 1382-5259. Tijdschrift voor Funeraire Cultuur. Uitgave van Vereniging De Terebinth, een onafhankelijke landelijke vereniging die zich inzet voor de funeraire cultuur in Nederland.

Redactie

Wim Cappers (hoofdredacteur), Bartho Hendriksen, Korrie Korevaart, Bert Pierik (fotoredacteur), Margriet de Roever (eindredacteur) en Liesbeth Vermeulen.

Redactieadres

Milletstraat 26-1, 1077 ZE Amsterdam
eindredacteur@terebinth.nl
T 020 6764024
Ook voor advertenties en inlegvellen.

Inleverdata van kopij

Terebinth verschijnt vier keer per jaar. De inleverdata voor kopij: 15 januari, 15 april, 15 juli, 15 oktober. Verschijning: 1 maart, 1 juni, 1 september, 1 december

Digitaal

www.terebinth.nl
www.tijdschrift-terebinth.nl
www.facebook.com/TijdschriftTerebinth
<https://twitter.com/deterebinth>

Lidmaatschap

Het lidmaatschap kost in 2016 voor personen € 25,-, elke huisgenoot € 10,- en organisaties

€ 80,- per jaar. Losse nummers kosten € 5,00 per exemplaar (inclusief verzendkosten). Rekeningnummer van Vereniging De Terebinth: NL92INGB0000335536. Donateurs die € 25,- of meer betalen krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Dagelijks Bestuur

Voorzitter: Bartho Hendriksen, voorzitter@terebinth.nl
Penningmeester: Harry Schwering, penningmeester@terebinth.nl
Secretaris: Joke van der Brug, secretaris@terebinth.nl

Bureau Vereniging De Terebinth

P/a Slotstraat 13-1, 4101 BH Culemborg
bureau@terebinth.nl
T 0345 521132

© Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen zonder schriftelijke toestemming van de redactie.